ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ
ΥΠΕΡ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΚΑΙ ΠΙΣΤΕΩΣ

ΑΣΜΑΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΕΛΛΑΔΟΣ.

Ἐκδοθέντα

ΜΕΤΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ

ΠΕΡΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Ὑπὸ

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ

Λευκαδίου.

« Ὁ Θεὸς πᾶσιν ἀνθρώποις πάτριος ἐξηγητής· Οὐδενὶ ἄλλῳ πεισόμεθα, ἐὰν νοῦν ἔχωμεν, οὐδὲ χρησόμεθα ἐξηγητῇ, ἀλλ' ἢ τῷ πατρίῳ ». (Πλάτ.)

ΚΕΡΚΥΡΑ,

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΡΜΗΣ

Α. Τερζάκη καὶ Θ. Ῥωμαίου.

1852.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Σπυρίδων Ζαμπέλιος, «Περί Μεσαιωνικού Ελληνισμού»

Προλεγόμενα στα «Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος» (1852)

Δική μου απόδοση στη σύγχρονη ελληνική γλώσσα (σελ. 5–30 του πρωτοτύπου)

Γιατί, λοιπόν, με αφορμή τη δημοσίευση δημοτικών τραγουδιών, επιχειρούμε να σκιαγραφήσουμε τον μεσαιωνικό βίο των Ελλήνων;

Καθώς αγγίζουμε αυτή τη σκοτεινή κι ανεξερεύνητη εποχή —κατά την οποία η πιο εκλεκτή φυλή του πολιτισμού περνάει κρυφά από το αρχαίο στάδιο της ελευθερίας στο νεότερο, υποφέροντας πολλά και υπομένοντας ακόμη περισσότερα— το ομολογούμε: η πένα βαραίνει στο χέρι μας. Γνωρίζουμε πόσο δύσκολο είναι το εγχείρημα, και προβλέπουμε τα αγκάθια που θα φέρει αυτός ο νεωτερισμός. Γιατί νεωτερισμό ίσως τον θεωρήσει κανείς την αμετακίνητη κι επίμονη επιθυμία μας να δούμε επιτέλους αποκατεστημένη, στη φυσική της και πλήρη ακεραιότητα, την ιστορία της Ελληνικής Αναγέννησης.

Η περιγραφή του μεσαιωνικού βίου γίνεται, κατά τη γνώμη μας, τόσο πιο αναγκαία για την αισθητική απόλαυση των δημοτικών τραγουδιών της Ελλάδας, όσο η λαϊκή Μούσα συνήθως παρουσιάζεται ασαφής, απλή κι ανεπιτήδευτη. Μόνο τα προηγηθέντα κρύβουν μέσα τους τους λόγους των σημερινών· μόνο σ' αυτά ενυπάρχει το μυστήριο της Τέχνης και του τεχνίτη της. Όπως ο βίος ενός συγγραφέα φωτίζει συχνά σκοτεινά σημεία του έργου του, έτσι κι ο βίος του απρόσωπου, ανώνυμου ποιητή-λαού φωτίζει τα σκιερά μονοπάτια απ' όπου πέρασε το γένος γυρεύοντας την ελευθερία του, εξομαλύνει τους παράφωνους απόηχους και λύνει πολλές απορίες.

Σ' αυτόν τον βίο αποτύπωσε ο τραγουδιστής λαός την ηθική του εικόνα, κατέθεσε τη συγκινητική απολογία της διαγωγής του, και μέσα του ερμηνεύει τους κρυφούς λόγους κάθε έμπνευσής του. Αν λοιπόν δεν ερευνήσουμε πρώτα τον ιστορικό χαρακτήρα του λαού, οι ομορφιές της δημοτικής ποίησής του παραμένουν σε μεγάλο βαθμό απλά φιλολογικά λείψανα. Όταν όμως τις συνδέσουμε με τις προηγούμενες περιπέτειές του, όταν φωτίσουμε τις τάσεις του γένους, παρουσιάσουμε το όραμα των αγώνων, των κινδύνων, των ευχών και των παθημάτων του, κι εξαγάγουμε τα αναγκαία ιστορικά συμπεράσματα, τότε —έτσι μας φαίνεται— η ποίηση, φωτισμένη από την ιστορία,

αναδύεται χίλιες φορές πιο λαμπρή. Τότε κάθε στίχος, κάθε λέξη, κάθε πατριωτικό ανατρίχιασμα ξυπνά έναν ολόκληρο κόσμο συναισθημάτων· τότε το παρόν αρμονίζεται με το παρελθόν, και οι ήχοι του μέλλοντος αντηχούν βαθιά στην ακοή, σαν τον απόμακρο βόμβο ενός κυμβάλου.

Όμως, την ίδια ώρα που οι περισσότεροι μορφωμένοι στην Ελλάδα παραμελούν την πατρική ιστορία και, κυνηγώντας ξένα πρότυπα, σπαταλούν τον πολύτιμο χρόνο τους μεταφράζοντας ευτελή συγγράμματα —καταστρέφοντας έτσι τη δική τους ζωή κι αποσπώντας το γένος από ωφέλιμες ασχολίες— εμείς ξέρουμε καλά εκ των προτέρων ποια θα είναι η τύχη αυτής της πραγματείας.

Δυστυχώς πρέπει να το πούμε: η σημερινή γενιά μας ούτε σοβαρή ιστορία γράφει ούτε σοβαρή ιστορία διαβάζει. Τα γαλλικά μυθιστορήματα και κάποια ανούσια εγχώρια στιχουργήματα αποτελούν σήμερα την κύρια πνευματική της τροφή· γι' αυτό όσοι σκέφτονται σωστά και υπολογίζουν την αξία του χρόνου παραπονιούνται δικαίως για τόσο μεγάλη σπατάλη. Γι' αυτό κι εμείς, καταπιανόμενοι με σπουδαία ιστορικά θέματα, προσφέρουμε απλώς έναν φόρο συνείδησης, τίποτε περισσότερο. Επιχειρούμε μόνο, συμπληρωματικά και όσο μας επιτρέπουν οι δυνάμεις μας, να καθαρίσουμε την πολυαγαπημένη εικόνα του γένους από τη στάχτη και τη σκόνη των αιώνων, ώστε να ξαναλάμψει στο φως της δικαιοσύνης και της αλήθειας η σεμνή κι ουράνια ομορφιά της. Κάνοντας αυτό, κι αγκαλιάζοντας την πνευματική της ιδέα, εκπληρώνουμε ένα καθήκον που μας επιβάλλουν οι βαθύτερες πεποιθήσεις μας —καθήκον υιικής αγάπης, ανώτερο από κάθε φιλαυτία.

Η καλλιέργεια της ιστορικής επιστήμης είναι, τρόπον τινά, το σφυγμόμετρο του εκπολιτισμού. Μια κοινωνία που γυρίζει πρόθυμα στη μελέτη του παρελθόντος και ψάχνει τα μυστικά της προηγούμενης ύπαρξής της, αναζητά τροφή έχοντας πρόβλεψη και προαίσθηση μακράς μελλοντικής ζωής.

Οι εκλεκτοί λαοί, γευόμενοι την ιστορία σαν ουράνιο μάννα, σαν καθημερινό ψωμί, σώζονται και προκόβουν. Η ιστορία, δοχείο και τροφός κάθε αληθινής σοφίας, χαρίζει καθημερινά ανεξάντλητα οφέλη σε όσους τη φροντίζουν και την υπηρετούν. Το πνεύμα της —πνεύμα ζωντανό, αυτοαλήθειας κι ανακάλυψης— εισχωρεί ακόμη και στα βάθη της Θεότητας, ερευνώντας και φωτίζοντας τα πάντα.

Κι εμείς, γένος κατεξοχήν ιστορικό, τι κάνουμε; Ποιος είναι ο πνευματικός μας άρτος; Τι σιτάρι αποθηκεύουμε; Ποιο είναι το παρελθόν μας, ποιο το παρόν, ποιο το μέλλον;

Το παρελθόν; Αλίμονο! Αφήνουμε τους ξένους να μας το παρουσιάζουν μέσα από το πρίσμα των δικών τους προκαταλήψεων, ανάλογα με τα συστήματα και τα συμφέροντά τους. «Ανάθρεψε λυκόπουλα, ανάθρεψε σκυλιά, για να σε φάνε».

Το παρόν; Ο χάρος αρπάζει καθημερινά μια ζωντανή σελίδα της ένδοξης αναγέννησής μας, κι η θέση της μένει άδεια για πάντα!

Το μέλλον; Το χαραμίζουμε σε εφημεριδογραφικά κείμενα.

Κι όμως, η μοίρα της Ελλάδας —αυτή η ιερή, σκυθρωπή και φιλέρημη Θεά— ούτε τα μονοπάτια της δημοσιότητας αγαπά, ούτε, πιστεύουμε, ανέχεται τον θόρυβο των χυδαίων περιπλοκών και τα κομματικά πάθη.

Σ' αυτό μας συνέβη κάτι μοναδικό: ο ηρωισμός των πατέρων μας και οι αγώνες τους για την παλιγγενεσία έκαναν ευρύτερα γνωστά τα ζητήματα της εθνικής μοίρας, μετατρέποντας σε κοινό κτήμα κάποιες φιλοσοφικές εκφράσεις που σε άλλους λαούς είναι προσιτές μόνο στους σοφούς. Οι λέξεις αποστολή, προορισμός, φυλή, παλιγγενεσία, πανελλήνιο, περνώντας απ' όλα τα στόματα —ίσως και των νηπίων— κατάντησαν πια κοινότοπες. Γεμίζουν οι εφημερίδες μ' αυτές, αφθονούν στα ποιήματα. Φαίνεται πως η έγνοια για το μέλλον είναι το κυρίαρχο συναίσθημα της εποχής. Τέτοια σημάδια θα ήταν βέβαιη κι ασφαλής εγγύηση αδιάκοπης προόδου, αν πραγματικά ασχολούμασταν ουσιαστικά μ' αυτά τα ζητήματα.

Όμως οι λέξεις, χωρίς την ανάλογη ιστορική τους θεμελίωση, είναι νομίσματα δίχως πραγματική αξία· ίσως ηχηρές και βολικές για τις εξάρσεις των σύγχρονων ποικιλόμορφων ποιητών μας, αλλά χωρίς πολιτικό βάρος ή επιστημονική αξία. Αν αναλάβουμε να αποδείξουμε τον προορισμό μας έχοντας στα χέρια μόνο το λεξικό, την ομοιοκαταληξία ή το επιθετολόγιο, αλίμονο, μπορούμε να χτυπάμε τις πόρτες όσο θέλουμε· οι πόρτες του μέλλοντος θα παραμείνουν κλειστές. Ο σημερινός αιώνας, αιώνας ιστορικής δράσης, ζητάει πράξεις κι όχι στρογγυλεμένη ρητορική· ζητάει θετικότητα κι όχι κούφιες, συγκεχυμένες φωνές· αυτός ο αιώνας μας ζητάει τουλάχιστον γεγονότα, αν δεν έχουμε να επιδείξουμε σύγχρονα επιτεύγματα. Ας δούμε! Κάθε έθνος σήμερα εμφανίζεται στο προσκήνιο του πολιτισμού εφοδιασμένο, τρόπον τινά, μ' ένα ιστορικό διαβατήριο. Εμείς αφήσαμε το δικό μας στο πεδίο της μάχης και δεν φροντίσαμε να το πάρουμε πίσω!

Ναι! Και γιατί να το κρύψουμε; Οι πατέρες μας έπλασαν μια αλήθεια στέρεη, ζωντανή, πραγματική· εμείς όμως πλάθουμε μύθους· και μύθους, όχι καν φιλοσοφικούς όπως το αρχαίο πατρικό έθνος, που υπαινισσόταν υψηλά νοήματα, αλλά ξένους μύθους, μεταμφιεσμένους σε ελληνική φορεσιά, ξένα φαντάσματα που φέρνουν σ' εμάς τις απάτες και την παρακμή της δυτικής επιπολαιότητας.

Οι δραστήριοι πατέρες μας, στηριγμένοι μόνο στην ιστορία, ανέβασαν το ελληνικό όνομα σε λαμπρό ύψος. Αυτή η κοινή μητέρα αναζωπύρωσε στα στήθη τους τη φλόγα της ελευθερίας, και πατώντας πάνω στις πλατιές της πλάτες, σαν τολμηροί Ανταίοι, υψώθηκαν σαν γίγαντες. Αυτοί μας κατέταξαν ανάμεσα στα ζωντανά έθνη· αυτοί μας οδήγησαν στον δρόμο της αυτονομίας! Εμείς όμως, απλοί καρπωτές του ιδρώτα και του αίματός τους, σπαταλάμε ανώφελα τις μέρες μας, κολλημένοι μόνο στο σήμερα, αδιαφορώντας εντελώς για το αύριο.

Μερικοί προφασίζονται πως η σύγχρονη Ελλάδα ασχολείται τώρα με το να θεμελιώσει τον πολιτικό της οίκο, και επειδή είναι αφοσιωμένη σ' αυτή την αναδιοργάνωση, αναγκαστικά παραμελεί όλα τα άλλα.

Το σκεφτήκαμε κι εμείς αυτό· ας δεχτούμε λοιπόν πως η πατρίδα ασχολείται προς το παρόν μόνο με την πολιτική της ανασυγκρότηση, κι αναβάλλει τα υπόλοιπα ουσιώδη για καταλληλότερο καιρό. Ρωτάμε όμως: πώς μπορεί να διαμορφώσει θεσμούς διαρκείς, ιδιαίτερους, αναμφισβήτητα ωφέλιμους για την Ελλάδα, σύμφωνους με τις τάσεις και τη νοοτροπία τόσο των σύγχρονων όσο και των μελλοντικών γενεών, αν πρώτα δεν εισχωρήσει στα βάθη της ιστορικής της κοινωνίας, αν δεν ανιχνεύσει τους γενικούς νόμους που κυβέρνησαν το γένος στην πορεία των αιώνων; Πώς μπορεί να το πετύχει αυτό, αν δεν στήσει αυτί ν' ακούσει εκείνους τους υπόγειους ήχους που στέλνει ο ορμητικός χείμαρρος του Ελληνισμού καθώς κυλάει;

Ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της μοναρχίας στα πρώτα της χρόνια; Ποιες οι τύχες της; Ποιες περιπέτειες πέρασε στον Μεσαίωνα, και σε ποιες συγκρούσεις μπλέχτηκε με τον χριστιανικό σεβασμό; Ποια δύναμη την κλόνισε και τελικά την εξαφάνισε;

Ποιος ήταν ο ρόλος της Αριστοκρατίας στους αρχαίους, και πού πρέπει να την αναζητήσουμε μετά την εμφάνιση του Χριστιανισμού; Υπήρξε βυζαντινή αριστοκρατία ή όχι; Κι αν υπήρξε, σε πόσα είδη διαιρείται, και ποιο απ' αυτά είναι το πραγματικά εθνικό, ποιο το τεχνητό;

Και η δημοκρατία, αυτή η ψυχή της φυλής, τι απέγινε; Χάθηκε ολότελα στον βαρβαρικό κατακλυσμό, ή διασώθηκε; Αν διαφυλάχθηκε, πού κατέφυγε; Τι κατόρθωσε; Σε ποιες μεταβολές υποβλήθηκε, και με ποιο θαύμα μεταδόθηκε από γενιά σε γενιά;

Και η θρησκεία, ο κύριος και παντοδύναμος μοχλός της ελληνικής ανάπτυξης, πώς μεταμορφώθηκε; Για ποιους λόγους οικειοποιήθηκε όλα τα εθνικά στοιχεία, και αφού ταυτίστηκε μαζί τους, πολέμησε τις ξένες προσβολές κι εισβολές, ώσπου κατέστρεψε κάθε εχθρό;

Πριν λυθούν αυτά τα ουσιώδη και πολύτιμα ζητήματα, τίποτα στέρεο, εθνικά αντάξιο και ωφέλιμο δεν μπορεί να επιτευχθεί. Γιατί, εκ θείας βουλήσεως, αυτή η έρευνα είναι χρέος προς την πατρίδα και την πίστη, χρέος που οφείλουμε στους πατέρες μας και πρέπει να αποδώσουμε πρώτο απ' όλα. Έτσι, όταν διερευνήσουμε αυτά με ακρίβεια και γνωρίσουμε τα αρχικά και συστατικά στοιχεία της κοινωνίας μας —όταν ορίσουμε τον ρόλο που έπαιξε το καθένα απ' αυτά στην ταραγμένη ιστορική πάλη, και μάθουμε ποιο, για ποιους λόγους και με ποιον τρόπο επικράτησε, και κάτω από ποιους όρους και σε ποια μορφή παρουσιάζεται σήμερα σ' εμάς— τότε πια, κατά τη γνώμη μας, θα μπορέσουμε καταλληλότερα να φροντίσουμε την ανανέωση και τη μεταρρύθμιση των θεσμών, τιμώντας και διατηρώντας κατά προτίμηση τα δικά μας στοιχεία, και συλλέγοντας τα ξένα με φωτισμένο τρόπο. Αλλιώς, ας προσέξουμε μήπως χτίζουμε πάνω στην άμμο. Σήμερα εμείς νομοθετούμε, κι αύριο το ατρόμητο τσεκούρι της παραβιασμένης ιστορίας ματαιώνει το έργο μας.

Ωστόσο, χρειάζεται, για να δικαιολογήσουμε αυτή την έλλειψη —αν βέβαια το κακό δικαιολογείται— να ομολογήσουμε ότι ένα εμπόδιο παρέμεινε ανυπέρβλητο και δυσκόλεψε μέχρι τώρα, εμποδίζοντας με πολλούς τρόπους τις ιστορικές μελέτες στην Ελλάδα: είναι ο πρόσφατος σχηματισμός της νεοελληνικής κοινωνίας σε σχέση με το περίπλοκο, μακρύ και διακεκομμένο νήμα του Ελληνισμού. Ποιος μπορεί ν' αρνηθεί ότι είμαστε ακόμη νήπια μπροστά στην αρχαιότητά μας, μικροί μπροστά στο απέραντο μεγαλείο μας; Μια γενιά νεοφανής, κλεισμένη μέσα σ' έναν ευρύχωρο παράδεισο, που ξέρει πως πρέπει να αναζητήσει την έξοδό του, αλλά απολαμβάνοντας την ηδονή του παρόντος, αναβάλλει μέρα με τη μέρα την αναζήτηση.

Τα υπόλοιπα σύγχρονα έθνη εξερευνούν εύκολα την περιφέρεια της ιστορίας τους, γιατί ο βίος τους είναι σύντομος. Τους αρκεί ν' ακολουθήσουν τα ίχνη λίγων εκατοντάδων ετών για να καταλάβουν τους λόγους της ανάπτυξής τους και να εξαγάγουν τον νόμο της προόδου τους. Σ' αυτούς σπάνια αναγκάζονται τα φτερά της έρευνας να ξεπεράσουν τα όρια του χριστιανισμού, ή ο νους να εισχωρήσει στην ομίχλη που σκεπάζει την κοιτίδα των πρώτων πολιτισμών της Ανατολής. Νεότεροι απ' τα έθνη της αρχαιότητας —όπως ο Έλληνας φιλόσοφος απέναντι στον Αιγύπτιο

ιερέα— οι Δυτικοί περιορίζουν τη μέθοδο και τις αναζητήσεις τους μέσα σ' έναν συγκεκριμένο κύκλο, που τον χαράζει μόνο το δάχτυλο της νέας ιστορίας. Γι' αυτό εύκολα αναλύουν το κοινωνικό τους σώμα στα συστατικά του στοιχεία, και προχωρώντας στη λογική κατάταξη των δυνάμεων, δείχνουν την εσωτερική συναρμογή του μηχανισμού. Ο Γάλλος, ο Άγγλος, ο Γερμανός έχουν μία μόνο γλώσσα να σπουδάσουν, μία θρησκεία να διερευνήσουν, ένα κύριο πολίτευμα να διδαχθούν.

Όντας απλώς δυτικοί, μελετούν μόνο τη Δύση και εξετάζουν το πνεύμα της. Το πνεύμα της Ανατολής, η αρχή και η αιτία των πολιτικών φαινομένων, κατέχει δευτερεύουσα θέση στις σπουδές τους, σαν ύλη ξένη στη δική τους διαφώτιση. Χριστιανοί στο δόγμα, χωρίς όμως να έχουν συμμετάσχει καθόλου στη διαμόρφωση και την παγίωσή του, περιορίζουν το τέρμα της θρησκευτικής τους εξέτασης μόνο στο Ευαγγέλιο. Ένας τύπος γι' αυτούς, ένας χαρακτήρας, μία υπόσταση: ο νεοπολιτισμός. Γι' αυτό η ενότητα της εθνικής ιστορίας —αυτός ο πρώτιστος σκοπός και τίτλος του πολιτισμού τους— αναδύεται αυτόματα και φυσικά στα μάτια τους, καθώς με μια ματιά συνυπολογίζουν την αναλογία, την ευρυθμία και τη συμμετρία των μερών για να σχηματίσουν τη συνολική ιδέα.

Σ' εμάς όμως το πράγμα είναι πολύ διαφορετικό. Η ιστορία της Ελλάδας, ανατρέχοντας στις πρώτες πηγές της κοινωνικής συμβίωσης κι αρχίζοντας από την καταβολή του πολιτισμού, βυθίζεται στην ομίχλη της ανθρώπινης νηπιότητας, προσαρμοσμένη στα πρώτα πολιτεύματα και θρησκεύματα. Ο νους του παρατηρητή, όσο μεγαλοφυής κι αν είναι, αδυνατεί να μετρήσει τις αναλογίες της. Σαν ένα πανύψηλο βουνό που χωρίζει και συγχρόνως ενώνει δύο κόσμους —τη Δύση από τη μια, την Ανατολή από την άλλη— ξεφεύγει απ' το μέτρο της επιστήμης. Μετεωριζόμενη σε περιοχές πάνω απ' τα σύννεφα, όπου ανθρώπινο βλέμμα δεν έφτασε ακόμη, στεφανώνει τις αιώνιες κορυφές της με σκιά, βροντή και κεραυνούς θρησκείας.

Αυτή την απέραντη ιστορική χώρα η μέθοδος των σχολών αναγκάστηκε να τη χωρίσει, για χάρη της σαφήνειας και της κατανόησης, σε διάφορα μέρη. Η διαίρεση όμως της χώρας έφερε μαζί της και τη διαίρεση των ζωτικών αρχών, τον διαμελισμό της ενιαίας ιδέας.

Θρησκευτικές δοξασίες, φιλοσοφία, επιστήμες, γράμματα, τέχνες —όλα τα φαινόμενα του Ελληνισμού υποτάχθηκαν στην ανάγκη του διαμελισμού, χωρισμένα σε πολλά ασύνδετα και ασυνάρτητα τμήματα.

Και δυστυχώς, αυτόν τον κατακερματισμό τον βοήθησε το ίδιο το πνεύμα της Ελλάδας, που κατά καιρούς μεταναστεύει λόγω εσωτερικών αναταραχών και μεταμορφώνεται για να υπηρετήσει τη διάδοση του φωτισμού στο εξωτερικό. Θα μπορούσε να πει κανείς πως ο νόμος του εθνικού μας κατακερματισμού είναι ο ίδιος εκείνος ο νόμος της γενικής προόδου του πολιτισμού. Είναι πάντως αναμφισβήτητο ότι κάθε μετάβαση του Ελληνισμού από το ένα στάδιο στο άλλο, κάθε μεγάλο εθνικό γεγονός, σηματοδοτεί ένα βήμα στην εξιστόρηση της προόδου. Αυτόν τον νόμο τον συναντάς στο οικουμενικό πνεύμα της φυλής, στην αδιάκοπη εξωτερίκευση της ιδέας. Τον βρίσκεις στον αποικισμό, στους ντόπιους δημοτικούς θεσμούς, στις σχολές των Αθηνών, στην εμφάνιση του Δράματος —αυτής της ιδανικής παράστασης της ανθρώπινης ζωής· τον βρίσκεις στο μαρτυρολόγιο της Εκκλησίας, στον ορθόδοξο προσηλυτισμό, στις Οικουμενικές συνόδους, στην τραγική τύχη και καταστροφή του θρόνου του Κωνσταντίνου. Τον έχεις μπροστά σου πάντοτε και παντού. Είναι συγχρόνως η μοίρα του γένους και ο δαίμονας του γενικού εκπολιτισμού. Κι αν τον χάσεις απ' τα μάτια σου, περίμενε· να τον, σε λίγο ξαναφαίνεται με διπλάσιο ανάστημα. Τον βλέπεις στην Ιωνία, τον ακολουθείς στην Αθήνα, στην Αλεξάνδρεια, στην Κωνσταντινούπολη. Και πριν σε αποχαιρετήσει, σου δίνει ραντεβού, ύστερα από τετρακόσια χρόνια, στην Επίδαυρο.

Κάτω απ' την επιρροή αυτού του υψηλού νόμου της Πρόνοιας —που κάνει την Ελλάδα ποταμό που χύνει τα νερά του σε ξένες χώρες και διαιρείται σε τόσα ευεργετικά ρυάκια όσες προοδευτικές εποχές μετράει ο πολιτισμός— κάτω απ' την επιρροή αυτού του ιστορικού κανόνα, η φυσική ολότητα της εθνικής μας ιστορίας τέμνεται σε άσχετες κι ασύνδετες περιόδους. Έτσι ο κατ' ουσίαν αδιαίρετος Ελληνισμός διαιρείται και υποδιαιρείται στον χάρτη της προόδου σε πολλές διαφορετικές επαρχίες, καθεμιά απ' τις οποίες εμφανίζεται με διαφορετικό όνομα, σχήμα και χρώμα. Έτσι η εθνολογία, η φιλοσοφία, το θρήσκευμα και τα υπόλοιπα κοινωνικά του φαινόμενα συγχέονται και μπερδεύονται παράδοξα, κι η ψυχή του έγινε κοινό κτήμα. Δεν έλειψαν κατόπιν εμπόδια πάνω σε εμπόδια, κι αμφισβητήθηκε ακόμη κι αυτή η ελληνική φύση μας. Είπαν πως άλλος είναι ο Πελασγός κι άλλος ο Αχαιός· πως αυτός διαφέρει απ' τον Δαναό, κι αυτός πάλι απ' τον Έλληνα, τον Γραικό, τον Γραικορωμαίο και τον νεότερο Σλαβορωμαίο. Είπαν χίλια δυο εναντίον μας —τόσα, που ντρεπόμαστε ακόμη και να τα επαναλάβουμε.

Το πολυειδές λοιπόν κι ασταθές του εθνικού χαρακτήρα συνέβαλε σημαντικά στην αταξία των ιδεών απ' τη μια, και στην ατέλεια των μελετών και της επιστήμης απ' την άλλη.

Γιατί ο Έλληνας έπρεπε να δέσει διακεκομμένα νήματα, και προχωρώντας από άκρη σ' άκρη, να περιηγηθεί χώρες ακόμη άγνωστες κι ανεξερεύνητες. Οι Δυτικοί είχαν μόνο να φωτίσουν

αποτελέσματα· για τον Έλληνα όμως τα αποτελέσματα είχαν μικρότερη αξία. Η ιστορία του είναι κατεξοχήν επιστήμη των αιτίων, βιβλίο γέννησης και διάχυσης ιδεών, αρχή πατρίδας και πίστης, σοφίας κι ελευθερίας.

Για να εξαγάγει τον νόμο της εθνικής του συνέχειας κι ανάπτυξης, ο Έλληνας έπρεπε να πλησιάσει με σύνεση και φόβο Θεού την έρευνα του πνεύματος και της κλήσης των δύο θρησκειών του· να διακρίνει την επίδραση καθεμιάς πάνω στην ηθική και πολιτική ελευθερία· ν' ανακαλύψει τη γραμμή που χωρίζει τις δύο λατρείες, ή να βρει τον κρίκο, αν υπάρχει τέτοιος κρίκος, που τις συνδυάζει και τις δύο.

Όφειλε ο Έλληνας να διερευνήσει τις περιπέτειες των πολιτευμάτων του σε βάθος περίπου τριών χιλιάδων ετών, καθορίζοντας τις τάσεις κάθε εποχής και αναζητώντας τα καταφύγια της δημοτικής ελευθερίας στα χρόνια των πολιτικών και θρησκευτικών διώξεων.

Ο Έλληνας όφειλε να συγκεντρώσει άπειρο φιλολογικό υλικό για να διευκρινίσει τη γενεαλογία και τη συγχώνευση των εθνικών διαλέκτων, και να εξιστορήσει εκείνη την απέραντη γραμματολογία που, ξεκινώντας απ' τον Ησίοδο και περνώντας από τρεις άνισες μεγάλες εποχές, φτάνει μέχρι τα κλέφτικα τραγούδια.

Είχε ο Έλληνας να περιέλθει δύο κόσμους, την Ευρώπη και την Ασία, και δύο εθνικούς κύκλους, τον πολυθεϊκό και τον χριστιανικό, για να μελετήσει τις φάσεις της καλλιτεχνίας του και να φωτίσει τα λείψανα της ασύγκριτης προγονικής δημιουργίας.

Τέλος, όφειλε να εξετάσει με ακούραστη υπομονή τις αιτίες της εισβολής και της αποδίωξης, ή της συγχώνευσης, όσων αλλόφυλων γενεών πάτησαν —διαδοχικά ή και ταυτόχρονα— το έδαφος της Ελλάδας, εξηγώντας τη μυστηριώδη παλίρροια που για τόσους αιώνες πλημμύρισε την πατρίδα του κι άλλαξε τους όρους της ύπαρξής της· να γνωρίσει επίσης την επίδραση που άσκησε κάθε εισβολή πάνω στη γλώσσα, τα ήθη, τα πολιτεύματα· ποιες απ' τις ξένες φυλές επιβίωσαν και ποια ήταν η τάση καθεμιάς· και να συμπεράνει κατά πόσο το ξένο στοιχείο που απόμεινε έχει ώς τώρα εξοικειωθεί με την αυτόχθονη γενιά, και κατά πόσο αυτό συντελεί στον γενικό σκοπό του Πανελληνίου.

Τέτοια μεγάλα ζητήματα, κι άλλα ακόμη μικρότερα που πηγάζουν απ' αυτά, αποτελούν το αναγκαίο και απαραίτητο υλικό για τη φιλοσοφική θεώρηση της ιστορίας μας.

Και σαν να μην έφτανε αυτή η μακρά κι επίπονη έρευνα, χρειάζεται επιπλέον και μια δεύτερη εργασία, ίσως πιο κοπιαστική και δύσκολη απ' την πρώτη.

Χρειάζεται ν' ανασκευάσουμε πολλές επικρατούσες προκαταλήψεις, να κρίνουμε τις λανθασμένες γνώμες που έφερε και καθιέρωσε ώς τώρα η μέθοδος του κατακερματισμού· χρειάζεται ν' ανατρέψουμε φημισμένα συστήματα και ν' ανανεώσουμε ριζικά, ίσως, την κυρίαρχη ιστορική ερμηνευτική. Πρέπει, με άλλα λόγια, η αρχαιότητα να χάσει στα μάτια των θεωρητικών ένα μέρος απ' τη λάμψη της, κι η μέση εποχή, σηκωμένη απ' τη στάχτη και το σκοτάδι, να πάρει την περίοπτη θέση που της αναλογεί μέσα στον Χριστιανισμό. Κι αυτό πρέπει να γίνει με θάρρος και τόλμη, χωρίς να μας νοιάζει καθόλου τι θα πουν, δεξιά ή αριστερά, οι σχολαστικοί αρχαιολάτρες ή οι δυτικόφρονες. Η πολυθεΐα διαθέτει τόσες κοσμικές ομορφιές, ώστε πραγματικά δεν χρειάζεται να οικειοποιείται την πνευματική ομορφιά του Μεσαίωνα· κι ούτε είναι δίκαιο, από τη δική μας πλευρά, να της προσφέρουμε ολόκληρο τον σεβασμό μας, τη στιγμή που η πολυθεϊκή περίοδος δεν έχει, όπως η χριστιανική, στεφανωμένους τους κροτάφους με τ' αγκάθινο στεφάνι του πάθους και τα μαλλιά στολισμένα με τα αμάραντα ρόδα του Πνεύματος.

Μόνο έτσι, μ' αυτή την ειλικρίνεια, μπορούμε να ελπίζουμε πως κάποτε θα ξανασυναρμολογηθούν οι σκόρπιες και σχισμένες σελίδες του πατρικού βιβλίου, για ν' αποκατασταθεί η ολότητα κι η ενότητά του. Μόνο έτσι, κοιτάζοντας τα πέρατα του πολιτικού μας ορίζοντα προς εκείνο το σημείο όπου συναντιούνται και τέμνονται οι τρεις γραμμές του αρχαίου, του μέσου και του νεότερου πολιτισμού κάτω απ' την αιώνια σκιά της Σοφίας του Λόγου, μπορούμε ν' αποδείξουμε ότι ο βίος μας είναι ένας κι αδιαίρετος.

Είναι όμως πράγματι ο βίος του έθνους μας, σ' όλες τις φάσεις και τις περιπέτειές του απ' την αρχή ώς τις μέρες μας, ένας κι αδιαίρετος; Ή μήπως, αντίθετα, σύμφωνα με κάποιον ανώτερο νόμο, κόβεται σε κομμάτια και θρυμματίζεται στα χέρια του ιστορικού, σαν ένα αρχαίο αγγείο που μόλις ξεθάφτηκε κι είναι ήδη ραγισμένο απ' το πέρασμα του χρόνου;

Η θρησκεία του Χριστού, δόγμα αδελφοσύνης κι ενότητας, ήρθε άραγε για να εξαφανίσει κάθε ελληνικό σπέρμα σοφίας και να χαλαρώσει τους εθνικούς δεσμούς, ή μάλλον ήρθε για να επικυρώσει, να καθαγιάσει, να κατευθύνει και να τελειοποιήσει το πνεύμα των προγόνων, να στερεώσει τα όριά του και ν' αυξήσει τα δικαιώματα της ελληνικής οικογένειας;

Τι σημαίνουν εκείνες οι αόριστες και συμβατικές λέξεις —ακμή, παρακμή, πτώση— που ασταμάτητα βουίζουν στ' αυτιά μας; Έχουν κάποια πραγματική σημασία, ή μήπως αυτό που ονομάστηκε πτώση δεν είναι στην πραγματικότητα τίποτ' άλλο παρά μια μετάβαση;

Επιβίωσε η Ελλάδα μετά την αστραπιαία λάμψη της επιστήμης και της τέχνης, κάτω πρώτα απ' την ασπίδα των ντόπιων ελευθεριών και της λαϊκής παράδοσης, κι έπειτα κάτω απ' την ασπίδα της κυρίαρχης Χριστιανικής Εκκλησίας, παραμένοντας πάντα ζωντανή κι ηθικά δυνατή; Ή, αντίθετα, πέφτοντας απ' τα γεράματα στον μαρασμό, δεν έκανε τίποτ' άλλο σ' όλον τον Μεσαίωνα παρά να περιπλανιέται εδώ κι εκεί, ψάχνοντας κατάλληλο τόπο να ταφεί;

Τέλος, η άλωση του γένους απ' τους Οθωμανούς είναι οριστικός θάνατος και ταφή; Ή μήπως το έθνος, ακριβώς από κείνη τη στιγμή, περνάει σε μια νέα πολιτική ζωή και μπαίνει στο στάδιο της λύτρωσης;

Γιατί, αν ο Ελληνισμός δεν χωρίζεται από τη θεία Ενσάρκωση —όπως η γη απ' τον ισημερινό— σε δύο εξίσου αξιοπερίγραπτα ημισφαίρια, αλλά τελειώνει μόλις ηχήσει η αποστολική σάλπιγγα· αν, σε κάποια συγκεκριμένη εποχή, κλείνει και σφραγίζεται για πάντα το ζωντανό βιβλίο της ζωής μας, αλίμονο! Τι άλλο είμαστε τότε εμείς, παρά παιδιά δίχως πατρίδα και νόθα, μια γενιά φτωχή, ασήμαντη, αποκληρωμένη, δίχως ελπίδες και δίχως αναμνήσεις, που κατασκήνωσε σαν παράσιτο πάνω σε μια γη που διηγείται την ευγένεια και τη δόξα των παλιών κατόχων της;

Επομένως, όσοι θέλουν να μπουν με μέθοδο στο σκοτεινό οικοδόμημα της ιστορίας μας, πρέπει να παραιτηθούν από κάθε εκ των προτέρων έρευνα και φιλοσοφία· και βοηθούμενοι μόνο απ' την πειραματική μέθοδο εκ των υστέρων, να προχωρούν σταδιακά, δείχνοντας πάντα υπομονή και αποθηκεύοντας διαρκώς νέα δεδομένα. Και τα μεταγενέστερα πρέπει να γίνουν προγενέστερα, και τα προγενέστερα μεταγενέστερα, για να φωτίζουν και να καθοδηγούν την πορεία.

Έτσι, ο Μεσαίωνας πρέπει να ερμηνευτεί με πνεύμα ταυτόχρονα νεοελληνικό και πολυθεϊκό, ώστε το εκκλησιαστικό στοιχείο να φωτίζεται δεξιά κι αριστερά, κι απ' τα δύο άκρα των εξελίξεων. Η αρχαιότητα πάλι πρέπει να τοποθετηθεί έτσι, ώστε να δέχεται πάνω της το άθροισμα των ακτίνων που έρχονται απ' τη μια απ' τον Μεσαίωνα κι απ' την άλλη απ' την Αναγέννηση.

Η δε Αναγέννηση, καθώς είναι το μεταγενέστερο γεγονός, αφού φωτίσει τα προηγούμενα, θα γίνει το τελευταίο αντικείμενο της έρευνας —η συγκεφαλαίωση όλων, σφραγίδα ταυτόχρονα του παρελθόντος και κλειδί για την προφητεία του μέλλοντος.

Χρειάζεται λοιπόν να κάνουμε δύο αντίστροφες πειραματικές εργασίες, κι όχι μόνο μια φορά, αλλά επανειλημμένα.

Ξεκινάμε πρώτα απ' τη θέση όπου βρισκόμαστε σήμερα, και παρακολουθώντας την αλληλουχία των κύριων γεγονότων, ανατρέχουμε στις αρχικές πηγές, εξερευνώντας στον δρόμο τις περίπλοκες αρτηρίες αιτιών κι αποτελεσμάτων. Έπειτα, διανύοντας τον δρόμο που πια έχει χαραχτεί, με μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στις δικές μας δυνάμεις, εξομαλύνοντάς τον σταδιακά, γυρίζουμε στα ίδια. Έτσι συζούμε ταυτόχρονα και με τους ζωντανούς και με τους πεθαμένους, εναλλάσσοντας με μεγάλο όφελος τον θάνατο και τη ζωή. Γιατί στην ιστορία, όπως και στις Γραφές, η ζωή κι ο θάνατος αποτελούν την αλυσίδα της Αποκάλυψης. Ο

ίδιος Θεός που σφυρηλάτησε την αλυσίδα του Σύμπαντος —αυτός που όρισε, για χάρη της τάξης, ώστε τα μέρη μιας τέτοιας άπειρης ολότητας να εξαρτώνται το ένα απ' το άλλο και να συνδυάζονται— ο ίδιος αυτός Θεός διέταξε επίσης η ανθρώπινη πορεία να έχει λογικές αναλογίες και λογικό συνδυασμό. Δηλαδή, τα γένη και τα άτομα πήραν από ψηλά ηθικές ιδιότητες ανάλογες με την αποστολή για την οποία ήταν προορισμένα· και ότι, εκτός από λίγα υπερϊστορικά γεγονότα, στην οικονομία των οποίων ο Θεός θέλησε να δείξει μόνο το δικό Του δάχτυλο, δεν γνωρίζουμε άλλες μεταβολές άσχετες με την ιστορία των προηγούμενων αιώνων, που να μην οφείλουν την αρχή τους στο παρελθόν. Επειδή λοιπόν κάθε γεγονός κρύβει μέσα του τις γενεσιουργές του αιτίες, καθώς και τους λόγους που συνέβαλαν στην πραγματοποίηση και την επιτυχία του, έπεται πως η αληθινή επιστήμη της ιστορίας —την οποία, αντί για «φιλοσοφία της ιστορίας», εμείς, με πιο ελληνικό όρο, ονομάζουμε ΙΣΤΟΡΙΟΝΟΜΙΑ— συνίσταται στο να ερευνούμε, σε κάθε τόπο και χρόνο, τις κρυφές αιτίες που γέννησαν τις μεταβολές, και τις σπουδαίες περιστάσεις που συνέτρεξαν στη γέννηση των γεγονότων.

Αυτή η αναδρομική και πειραματική μέθοδος, εκτός απ' την πραγματική ωφέλεια που ελπίζουμε πως θα προσφέρει, ταιριάζει επίσης με το πνεύμα και τις συνήθειες της εθνικής μας σοφίας. Το ελληνικό πνεύμα είναι ουσιαστικά πρακτικό, εμπειρικό, που βαδίζει πάντα απ' το γνωστό προς το άγνωστο, στηριγμένο στο στέρεο έδαφος της πείρας και της δοκιμής· πνεύμα που ανεβαίνει προς τη σύνθεση με τη βοήθεια της ανάλυσης, προς το αφηρημένο μέσα απ' το συγκεκριμένο, και κορυφώνεται στις τολμηρότερες δογματικές θεωρίες με τη συνδρομή μιας κρυμμένης μεθόδου εκ

των υστέρων. Αν κάποιος αμφιβάλλει γι' αυτό, ας πάρει οποιαδήποτε θεωρία της Μεταφυσικής ή της Θεολογίας· μόλις καθαρίσει το σχήμα και το

σύμβολο απ' το εξωτερικό του περιτύλιγμα, αμέσως ελευθερώνεται κι αναπηδά η ιστορική ουσία.

Τις τρεις λοιπόν παραπάνω κύριες εποχές, σύμφωνα με την προτεινόμενη μέθοδο, τις χωρίζουμε και τις κατατάσσουμε ως εξής:

Α΄. Η νεότερη

Β΄. Η μέση

Γ΄. Η αρχαία

Στην πρώτη περίοδο, που αρχίζει με την άλωση της Κωνσταντινούπολης και φτάνει ώς τις μέρες μας, παρατηρούνται δύο δυνάμεις που ενεργούν και ωθούν το έθνος, ταράζοντας διαρκώς τα καθεστώτα· δύο πάθη, δύο ανάγκες. Η ανάγκη να σφιχτούν οι θρησκευτικοί δεσμοί για χάρη της πολιτικής αποκατάστασης, κι η ανάγκη της απελευθέρωσης για το καλό της θρησκείας. Αυτές οι δύο δυνάμεις συμμαχούν και συνεργάζονται, άλλοτε ταυτόχρονα κι άλλοτε χωριστά. Τελικά, στρατολογώντας λαϊκούς κι ιερείς, καθέναν απ' τη δική του τάξη, και ορίζοντας τη μέρα της έκρηξης, ορμούν στον αγώνα ενωμένες κι αγκαλιασμένες, κι αρπάζουν τα σύμβολα της νίκης.

Αφού στερεώσουμε κι αποδείξουμε αναμφισβήτητα την αλήθεια αυτών των γεγονότων, τότε προχωράμε στη λύση του προβλήματος που πηγάζει απ' αυτά. Πώς γεννήθηκε το αίσθημα της πολιτικής απελευθέρωσης; Από πού πήγασε; Είναι κάτι που μπήκε πρόσφατα μέσα μας, ή είναι πατροπαράδοτο κτήμα; Και το αίσθημα της θρησκευτικής ομοψυχίας, σε ποια ευνοϊκή περίσταση οφείλει την ύπαρξή του; Γιατί, σε αντίθεση με κάθε άλλο ιερατείο, το ελληνικό ασπάζεται και υπηρετεί τις εθνικές ελευθερίες, απαρνούμενο τα προνόμια και την ανισότητα;

Για να εμβαθύνουμε σ' αυτά τα σπουδαία προβλήματα, πρέπει να ανατρέξουμε πάλι στα προηγούμενα. Οφείλουμε, απ' το πεδίο της πράξης όπου βρισκόμαστε ερευνώντας, ν' ανεβούμε στη θεωρία· απ' τον αγώνα να πάμε στα βιβλία. Και να, εμφανίζεται φυσικά η γενεαλογία των αποτελεσμάτων· να, η σχεδόν αίματος συγγένεια, η στενή μας σχέση με τον Μεσαίωνα.

Τον λόγο αυτών των προβλημάτων τον βρίσκουμε πραγματικά στη μελέτη της προηγούμενης περιόδου. Εδώ, η Εκκλησία κι ο λαός είναι στενοί και παλιοί φίλοι· τους ένωσαν στην αγκαλιά της κοινής μητέρας Ελλάδας οι κοινές πεποιθήσεις, τα κοινά συμφέροντα, οι κοινές συμφορές. Ο κλήρος, βγαλμένος απ' τον λαό κι αναγνωρισμένος ως απαύγασμα του λαϊκού στοιχείου, είναι κλήρος γεννημένος απ' το έθνος· κι ο λαός, ευγνώμων για τις υπηρεσίες των ποιμένων του κι έχοντας εμπιστοσύνη στη φώτισή τους, ορκίζεται πίστη και υποτάσσεται πρόθυμα.

Στη συνέχεια περνάμε στην έρευνα του πολιτικού γεγονότος της επανάστασης. Στη Βυζαντινή όμως ιστορία σπάνια συναντάμε τα ίχνη του λαού, τουλάχιστον όσον αφορά την πολιτική και φιλελεύθερη τάση του γένους. Η μοναρχία της Κωνσταντινούπολης, απ' την αρχή της μέχρι τον 14ο αιώνα, με ελάχιστες εξαιρέσεις, παραμένει τόσο ξένη προς τις εθνικές τάσεις των υπηκόων της, ώστε δεν προστατεύει τον Ελληνισμό παρά μόνο προς το τέλος της, κι αυτό σχεδόν αναγκαστικά. Υπήρχε λοιπόν τείχος ανάμεσα στον λαό και τον βασιλιά, χάσμα ανάμεσα στην Εκκλησία και την Αυλή. Κι έτσι, ως συνέπεια αυτής της διχόνοιας, εμφανίζονται δύο διαφορετικές πολιτικές ιστορίες: η μία αναφέρεται κατευθείαν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ασχολούμενη γενικά με τις τύχες της —γι' αυτό και παραμένει εντελώς ξένη προς το έθνος, ή τουλάχιστον εξωτερική— ενώ η άλλη, έστω κι έμμεσα και πλάγια, αναφέρεται αποκλειστικά στον Ελληνισμό, καταγράφοντας τους όρους της ύπαρξής του και τους βαθμούς της ανάπτυξής του. Αυτή, όπως εύκολα καταλαβαίνει κανείς, είναι η ιστορία της Εκκλησίας.

Απ' αυτή την έρευνα προκύπτει ότι στον αγώνα της αναγέννησης δεν σώζεται πια ίχνος μοναρχικής αρχής· γιατί, μετά την πτώση του θρόνου κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, απόμειναν μόνο τα δύο σύμμαχα στοιχεία, που αποτελούν στην ουσία ένα και το αυτό: το γνήσιο Ελληνικό. Αν πράγματι έτσι έχουν τα πράγματα, πρέπει να εξηγήσουμε γιατί ο ελληνικός λαός πολεμάει στην επανάσταση υπέρ της θρησκείας.

Κι άλλα προβλήματα όμως προκύπτουν γύρω απ' τη μελέτη του Μεσαίωνα, χωρίς την προκαταρκτική λύση των οποίων τα τρέχοντα ζητήματα μένουν ανεπαρκώς φωτισμένα.

Πού συγκροτήθηκε πρώτη φορά η συμμαχία ανάμεσα στον λαό και την Εκκλησία; Ποια ήταν η ανάγκη, και ποιοι οι λόγοι της; Πώς φερόταν η Αυτοκρατορία στα πρώτα χρόνια αυτής της προσέγγισης; Μήπως υπήρξε σύγκρουση; Μπορεί η ήττα του Βυζαντινού θρόνου ν' αποδοθεί στην επικράτηση αυτών των δύο συμμαχικών στοιχείων;

Σύμφωνα με τη μέθοδο που προτείνουμε, καθεμιά απ' αυτές τις ερωτήσεις απαιτεί ν' ανέβουμε ακόμη πιο ψηλά στην ιστορική κλίμακα· γι' αυτό ανατρέχουμε στην τρίτη κι αρχαία περίοδο του έθνους.

Και πρώτο φαινόμενο που συναντάμε σ' αυτή την εποχή είναι η τάση του Ελληνισμού προς ηθική αναμόρφωση και πολιτική ανάπλαση· σημειώνουμε επίσης τη θριαμβευτική πορεία του Χριστιανισμού στην Ελλάδα και την προθυμία των μαζών να δεχτούν το βάπτισμα. Η Εκκλησία καθιερώνει σταδιακά τις λαϊκές ελευθερίες και, με διαφορετικό όνομα και σχήμα, αγκαλιάζει τον Ελληνισμό. Αντί για εθνοσυνελεύσεις βλέπουμε Συνόδους και Ιερό Βήμα· αντί για την άριστη πολιτεία, την καθολική Εκκλησία· αντί για γραπτό πολιτικό νόμο, βλέπουμε σε πλήρη ισχύ το Ευαγγέλιο. Το σχέδιο όμως της νέας πολιτείας κι ο δημοκρατικός της νόμος δυσαρεστούν τη γερασμένη και σαθρή μοναρχία της Ρώμης. Να η αιτία της μακρόχρονης πάλης. Η Αυτοκρατορία, μεταφερμένη στην Ελλάδα, προσπαθεί με όλες της τις δυνάμεις —άλλοτε αλλοιώνοντας το δόγμα κι άλλοτε προστατεύοντας τους ξένους— ν' αδυνατίσει και να εξαφανίσει την αντίπαλη εθνική παράταξη· κι η Εκκλησία, διαφυλάσσοντας το δόγμα ακέραιο μέσα από κάθε λογής δεινά, χωρίζεται απ' τη μοναρχία και, υπονομεύοντας τον θρόνο της, τελικά την παραδίδει μισοπεθαμένη στα χέρια των βαρβάρων.

Αυτά λοιπόν, εν συντομία, ως εισαγωγή στη μέθοδο. Στη συνέχεια θ' αναπτύξουμε τις ιδέες μας. Στο μεταξύ, τι θέλουμε να συμπεράνουμε απ' όσα είπαμε;

Προφανώς, κατά τη γνώμη μας, προκύπτει πως αν η τρίτη κι αρχαία περίοδος είναι, σε σχέση με ολόκληρη την Ιστορία της Ελλάδας, μια εποχή κατά κάποιον τρόπο προπαρασκευαστική κι εισαγωγική —αφού προετοιμάζει την κατάλληλη ύλη για την επόμενη εθνική συγκρότηση— κι η πρώτη κι νεότερη είναι μια εποχή απλής πράξης κι εκτέλεσης —αφού πραγματοποιεί τη θεωρητική ακόμη κι αφηρημένη χριστιανική ανάπλαση— τότε, λέμε, η δεύτερη κι μέση περίοδος (ο Μεσαίωνας), πιο πολύ απ' τις άλλες, κρύβει μέσα της το νήμα της ενότητας κι ολότητας, τον κρυφό λόγο που συνδέει την αρχαιότητα με τη σημερινή κοινωνία. Δηλαδή, ο Μεσαίωνας είναι ο μεσαίος, ουσιωδέστατος κι ενωτικός κρίκος που συναρμολογεί λογικά και φιλοσοφικά τα προηγούμενα με τα επόμενα.

Ο δρόμος που δείχνουμε για την πλήρη διαφώτιση της ιστορίας μας είναι αναμφίβολα γεμάτος αγκάθια και δύσβατος. Είναι όμως απαραίτητο να διαβούμε αυτόν τον δύσκολο και σκοτεινό δρόμο, για να φτάσουμε συνειδητά και φωτισμένα στη γνώση και στην αίσθηση της αποστολής μας. Ελευθερία, έρωτας, εθνικισμός, πίστη, αυταπάρνηση, παραδόσεις, γλώσσα, προσδοκίες,

δικαιώματα —όλα βγήκαν απ' αυτόν τον δρόμο. Εμείς, θέλοντας και μη, είμαστε παιδιά του Μεσαίωνα· στρατιώτες του παρελθόντος, ζωντανό σύμβολο της αρχαιότητας. Εφόσον βαφτιζόμαστε σε ορθόδοξη κολυμβήθρα και με νερό καθαρής ελληνικής πηγής, δεν μπορούμε ν' απαρνηθούμε εκείνον τον ανατολικό χαρακτήρα που μας συνδέει με τον βυζαντινό Μεσαίωνα, ούτε επιτρέπεται, χωρίς βέβαιο όλεθρο, να παρεκκλίνουμε απ' την ευθεία γραμμή που μας χάραξε το δάχτυλο του Θεού.

Κι έχουμε την ευθεία οδό μπροστά μας· ας την ακολουθήσουμε λοιπόν.

Αυτή η πολύτιμη εποχή αρχίζει και τελειώνει με δύο τεράστια και σημαντικά γεγονότα: στην αρχή, η εγκαθίδρυση του Χριστιανισμού· στο τέλος, η άλωση της Κωνσταντινούπολης. Και τα δύο άλλαξαν την όψη της ιστορίας. Το έθνος μας, ανήκοντας μάλλον στην παγκόσμια παρά στην τοπική ιστορία λόγω της μακροβιότητας και της λαμπρότητάς του, συνηθίζει να φέρνει γενικές αλλαγές όταν περνάει από τη μια κατάσταση στην άλλη. Αποβιβάζεται σε μια ελληνική πόλη ένας απόστολος; Ο δαίμονας της αρχαιότητας αφήνει το στεφάνι της πρωτοτυπίας· η Οικουμένη ταράζεται κι ένας μεσότοιχος υψώνεται ανάμεσα στον παλιό και τον νέο κόσμο. Κλονίζεται το έδαφος του Βυζαντίου κάτω απ' τα πόδια των βαρβάρων; Η Ευρώπη περνάει σε νέο στάδιο ζωής· ο Ελληνισμός ενισχύει τους δυτικούς λαούς κι ο φωτισμός ξαναζωντανεύει. Αυτή η παρατήρηση θυμίζει τις κινήσεις κάποιων ουράνιων σωμάτων, που η ασυνήθιστη τροχιά τους δημιουργεί κάθε φορά μια νέα εποχή στην αστρονομική χρονολόγηση.

Πιστεύουμε πως απ' αυτά τα δύο ακραία γεγονότα, εκείνο που απαιτεί βαθύτερη μελέτη είναι η Άλωση, ως γεγονός πιο κοντινό και πιο συνδεδεμένο με τη νεότερη επανάστασή μας. Η άλωση, ως τελικό συμβάν, συγκεφαλαιώνει σχεδόν όλα τα προηγούμενα και περιέχει όλους τους λόγους που συνέβαλαν απ' την αρχή στη γέννησή της. Όποιος την ερμηνεύσει και τη φωτίσει σωστά, έχει ήδη μπει στο πνεύμα του Μεσαίωνα κι έχει πιάσει σωστά τη λύση του αινίγματος. Αυτή λοιπόν την καταστροφή της μέσης ζωής μας οφείλουμε ιδιαίτερα να μελετήσουμε, και στις αιτίες της πρέπει να στρέψουμε ξεχωριστή προσοχή.

Αφού λοιπόν υπάρχει αυτή η ανάγκη, σε ποιες πηγές θα καταφύγουμε; Πού πρέπει να αναζητήσουμε το υλικό για τη διαφώτισή μας;

Οι Δυτικοί, για να γνωρίσουν τον δικό τους Μεσαίωνα, καταφεύγουν στα χρονικά τους. Οφείλουμε άραγε κι εμείς, κάνοντας το ίδιο, να συμβουλευτούμε τους Βυζαντινούς ιστορικούς;

Αλίμονο! Τα χρονικά του Βυζαντίου, όπως είπαμε παραπάνω, είναι λευκός χάρτης όσον αφορά τις φάσεις του μέσου Ελληνισμού. Δεν διηγούνται τίποτ' άλλο παρά τις περιπέτειες της μοναρχίας, τις διαδοχές των δυναστειών, τις εσωτερικές επαναστάσεις της αυλής, τα ήθη της αριστοκρατίας, συνωμοσίες, δολοπλοκίες, μάχες και άλλα παρόμοια, που έχουν ελάχιστη σχέση με τη ζωή του λαού. Η ζωή του λαού, η ιδέα του έθνους, η συνέχεια και η μετάδοση των παραδόσεων, είτε λείπουν εντελώς απ' τις σελίδες τους, είτε μνημονεύονται μόνο παρεμπιπτόντως, στα Κιρκήσια και τον Ιππόδρομο, όταν γίνεται λόγος για άλογα και θηρία. Στήνεις αυτί πάνω σ' εκείνους τους ογκώδεις τόμους για ν' ακούσεις τουλάχιστον έναν παλμό της Ελλάδας, αλλά μάταια· πάντα η ίδια φιλορωμαϊκή αφοσίωση στον θρόνο κι μια ανυπόφορη σχολαστικότητα· πάντα το ίδιο σφυρί χτυπάει στ' αυτιά σου, το σφυρί που χτυπάει αργά τις ώρες και μετράει τις τελευταίες στιγμές της ψυχορραγούσας αυτοκρατορίας. Όταν φτάσεις στο τέλος αυτής της ατέλειωτης πολυλογίας, καταλαβαίνεις πως δεν άκουσες τίποτ' άλλο παρά τον επικήδειο λόγο του ρωμαϊσμού.

Πού λοιπόν θα ζητήσουμε το κατάλληλο φως; Ίσως στους δυτικούς συγγραφείς, τους σύγχρονους εκείνης της εποχής; Θα ματαιοπονούσαμε κι εκεί. Αν οι δικοί μας παρέβλεψαν τη βιογραφία των εθνικών στοιχείων, πολύ περισσότερο την παρεξήγησαν οι ξένοι. Οι σύγχρονοι δυτικοί είναι δυστυχώς, ως επί το πλείστον, θεολόγοι· κι η θεολογία της Δύσης δεν ήταν βέβαια ο πιο κατάλληλος κριτής των γεγονότων. Ένα μόνο πράγμα μαθαίνεις απ' αυτούς: ότι η θεία δίκη τιμώρησε τους Γραικούς επειδή δεν θέλησαν να υποταχθούν στην εξουσία του Πάπα. Ο δυτικισμός είναι το μέτρο της ιστοριογραφίας τους.

Στη συνέχεια, αν θέλεις, πλησίασε και τους νεότερους ιστορικούς, τους φιλοσόφους του 18ου αιώνα: άνοιξε τον Μοντεσκιέ, τον Λεμπώ, τον Βολταίρο, τον Μπρούκερ, τον Μπάρινγκτον και τους υπόλοιπους μεσαιωνολόγους. Όμως, εξαρχής, τι γράφουν αυτοί; «Την ιστορία της παρακμής των Ρωμαίων». Και μένουν πιστοί σ' αυτόν τον τίτλο. Βάση των σκέψεών τους είναι τα βυζαντινά χρονικά, και στολίδι της κρίσης τους η κυρίαρχη σοφία της εποχής τους. Πολιτικές αντιζηλίες, πατροπαράδοτες προκαταλήψεις και παλιές λανθασμένες κρίσεις γλίστρησαν στα βιβλία τους, παραμορφώνοντας ιδέες, πράγματα και πρόσωπα. Πρωταγωνιστής της ιστορίας τους, σ' όλη τη διάρκεια του ελληνικού Μεσαίωνα, εμφανίζεται ο βασιλιάς των Ρωμαίων με τη ρωμαϊκή του συνοδεία. Ο Ελληνισμός μόλις που αναφέρεται, κι ο λαός δεν αξίζει ούτε έναν ρόλο στην Ελληνική Τραγωδία. Στριμωγμένος σε μια κρυφή γωνιά σαν ταπεινός δούλος, ο λαός υπομένει τις προσβολές όλων των προσώπων της σκηνής, όταν μάλιστα δεν δέχεται και τα χτυπήματα της αμείλικτης φιλοσοφικής μάστιγας του συγγραφέα.

Η Ελληνική Επανάσταση όμως έριξε νέο φως στην ιστορία της Ελλάδας. Έκτοτε, μερικοί φιλέλληνες, αυτόπτες κι αυτήκοοι μάρτυρες των κατορθωμάτων που γίνονταν, κατάλαβαν την ανάγκη ν' αποκατασταθεί επιτέλους εκείνη η αγωνιζόμενη γενιά στην ενότητα της ιστορίας της και στην κληρονομιά των πατέρων της.

Ένας απ' τους πρώτους γενναίους υμνητές της Ελλάδας υπήρξε ο σοφός Μπορύ ντε Σαιν-Βενσάν, που έγραψε μια σύντομη ιστορία του Ελληνισμού απ' την αρχή ώς την άλωση, συμπεριλαμβάνοντας έτσι σε μια αδιαίρετη ενότητα ολόκληρη τη ζωή της Ελλάδας. Το παράδειγμά του ακολούθησε ο Ραφενέλ, περιγράφοντας ξεχωριστά, αλλά με το ίδιο πνεύμα, την εποχή που αρχίζει απ' την Κωνσταντινούπολη και καταλήγει στην επανάσταση. Άλλοι πάλι, με τα ίδια συναισθήματα υπέρ των Ελλήνων, περιέγραψαν ιστορικά ή φιλολογικά, κάτω απ' τη γενική αυτή οπτική, μία ή περισσότερες εποχές χωριστά.

Αυτές οι πρώτες κι ειλικρινείς προσπάθειες των Γάλλων φιλελλήνων ενέπνευσαν σε κάποιους Γερμανούς σοφούς την ιδέα μιας πιο ολοκληρωμένης εξιστόρησης. Δύο γνωστοί συγγραφείς, ο Τσίνκαϊζεν κι ο Φαλμεράυερ, εμφανίστηκαν πρώτοι στο στάδιο της επιστήμης. Η γενική κατακραυγή που ξεσηκώθηκε σ' όλη την Ελλάδα ενάντια στο σύγγραμμα του δεύτερου, κι οι κριτικές που εκδόθηκαν κατά καιρούς από λόγιους του έθνους, ανασκεύασαν επαρκώς τις εσφαλμένες γνώμες του για τη γνησιότητα της φυλής.

Κατ' αυτόν, οι σημερινοί Έλληνες φέρουν αδίκως το ελληνικό όνομα, όντας σλαβικής καταγωγής. Για να ενισχύσει τον σλαβισμό, αναίρεσε τον Ελληνισμό.

Ο Τσίνκαϊζεν, φιλόσοφος μάλλον, μεσαιωνικός δημοσιογράφος κι αμερόληπτος, έγραψε μια σπουδαία ιστορία της Ελλάδας που εκτείνεται απ' την αρχή ώς τις μέρες μας· ήταν ο πρώτος που πραγματεύτηκε διεξοδικά τις τύχες του γένους και μελέτησε τον Ελληνισμό στην ολότητά του. Αλλά αν, γι' αυτό, αναδείχτηκε φιλόσοφος στην αρχή, στις λεπτομέρειες όμως παρέβλεψε πολλά ζωτικά ζητήματα και έπεσε έτσι στη συνηθισμένη τροχιά των παρεξηγήσεων. Δεν ανέλυσε τη μεσαιωνική κοινωνία στα συστατικά της στοιχεία για να προσδιορίσει την επίδραση του καθενός και να εξαγάγει έτσι τον νόμο που τα κυβέρνησε. Δυτικός κι αυτός, όπως οι προγενέστεροί του, ανακάτεψε με παράξενο τρόπο το ξένο στοιχείο με το εθνικό, προκαλώντας σημαντική σύγχυση στην ιστορική πορεία. Τα συμπεράσματά του, αν κι ευνοϊκά για τους Έλληνες, δεν είναι λογικά πορίσματα της μελέτης του.

Με το πέρασμα του χρόνου, κι όσο μεγάλωνε η επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης, οι ελληνικές μελέτες πήραν πιο σοβαρή κατεύθυνση στην Ευρώπη. Ο καλός μας φίλος Μπουσόν ανέλαβε την εξιστόρηση της Φράγκικης κατάκτησης στην Πελοπόννησο.

Πρόσφατα δε, ο φιλέλληνας Κυπριανός Ρομπέρ, σε μια πραγματεία του με τίτλο «Ελληνοσλαβικός κόσμος», εξετάζοντας την τύχη και την ιστορία της Ανατολής, ανακηρύσσει τον Ελληνισμό ως πρώτη και κύρια εθνικότητά της· και με μεγάλη ευφράδεια, θυμούμενος τα κατορθώματα της Αναγέννησης, υπερασπίζεται και αναδεικνύει τα ιερά της δικαιώματα. Δυστυχώς όμως ο φιλέλληνας δεν έριξε παρά μόνο τον σπόρο της ιδέας του σε τρεις-τέσσερις πανέμορφες σελίδες του έργου του! Ως πολύτιμο δείγμα, όμως, κι ακόμη σπάνιο, ότι επιτέλους αρχίζουν οι Ευρωπαίοι ν' αλλάζουν γνώμη για μας και για την ιστορία μας, παραθέτουμε πρόθυμα το εξής απόσπασμα:

«Επιπόλαιοι κι επιφανειακοί περιηγητές», λέει αυτός ο ειλικρινής φίλος, «διαδίδουν ότι η Ελλάδα πέθανε, ότι οι αρχαίοι Έλληνες δεν αναγεννώνται, ότι ο νεότερος Έλληνας είναι ένας εξαχρειωμένος δούλος. Κρίσεις αβάσιμες και λανθασμένες! Όποιος μπει στον κόπο να εισχωρήσει στα μύχια της ελληνικής φύσης, βλέπει αμέσως τις αναλογίες ανάμεσα στην παλιά και τη νέα Ελλάδα. Τι λέω; Το ελληνικό πνεύμα διατήρησε, μαζί με τα αρχέγονα ελαττώματά του, όλες εκείνες τις αρετές που έχτισαν τη δόξα του. Οι ωραιότεροι τύποι ηρώων και πολιτών της αρχαιότητας συναντώνται ανάμεσα στα σημερινά παλικάρια· όπως επίσης κι αυτή η σωματική ομορφιά διατηρήθηκε ακέραιη κι αναλλοίωτη. Οι Θησείς, οι Απόλλωνες, όλα τα αγάλματα, όλα τα ιδανικά δημιουργήματα των μουσείων μας ζουν σ' αυτές τις χώρες. [...]

Οι ελληνικές επαρχίες ερημώθηκαν κι αναστατώθηκαν, ο πληθυσμός ανανεώθηκε εκατό φορές από βαρβάρους, όμως διασώθηκαν ώς σήμερα αρκετοί Έλληνες ώστε να διαμαρτυρηθούν για την κατάκτηση, να συνεχίσουν την ηθική κυριαρχία της αυτόχθονης φυλής και να αφομοιώσουν μέσα τους όλες τις ξένες αποικίες που ήρθαν να τους πολεμήσουν. Αν μετρήσει κανείς τη γη όπου οι Έλληνες υπερτερούν των αλλόφυλων —τις Κυκλάδες, την Επτάνησο, την Πελοπόννησο, την Ήπειρο, τα παράλια της Μικράς Ασίας— βλέπει ότι η έκτασή της μπορεί να θρέψει τουλάχιστον τριάντα εκατομμύρια Έλληνες. Λίγο-λίγο η φύση θα πραγματοποιήσει βέβαια για την Ελλάδα αυτόν τον πληθυσμό· αλλά, ακόμη κι όταν φτάσει στο μισό, το έθνος είναι ήδη ένα έθνος μεγάλο και πολύ σημαντικό».

Πού λοιπόν —αφού κι οι παλιότερες κι οι πρόσφατες ευρωπαϊκές απόπειρες κατανόησης του Ελληνισμού αποδεικνύονται ανεπαρκείς— πού μας μένει να καταφύγουμε για τη δική μας διαφώτιση;

Όσο για μας, είμαστε απόλυτα πεπεισμένοι ότι ο αληθινός κι ακριβής λόγος της πτώσης του Βυζαντινού θρόνου —λόγος που πρώτ' απ' όλα οφείλουμε ν' αναζητήσουμε— δεν βρίσκεται ούτε στους ανατολικούς χρονικογράφους, ούτε στους δυτικούς θεολόγους, ούτε στα συγγράμματα των ετερόδοξων νεότερων ιστορικών, και πολύ λιγότερο στα πληρωμένα άρθρα κάποιων σύγχρονων δημοσιογράφων· αλλά ενυπάρχει κρυμμένος ακόμη κι ανερμήνευτος, περιμένοντας ν' αποκαλυφθεί:

Α΄. Στο βιβλίο των παραδόσεων του αρχαίου Ελληνισμού, την αυθεντία του οποίου αναγνώρισε η πρόσφατη λαμπρή επανάσταση.

Β΄. Στην οργάνωση και την ιστορική πορεία της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας.

Τώρα που το ζήτημα της διαδοχής του Βυζαντινού θρόνου, που έχει αναβληθεί προσωρινά, πρόκειται σε λίγο ν' απασχολήσει ολόκληρο τον πολιτικό κόσμο· τώρα που τα δίκαια της ελληνικής φυλής, παρουσιασμένα ήδη στο προσκήνιο της Ευρώπης στο όνομα της πίστης και της πατρίδας, περιμένουν μέρα με τη μέρα εκείνη την κρίση που θα καθορίσει οριστικά τις τύχες του γένους μας· ας μας επιτραπεί να καταθέσουμε στα επόμενα κεφάλαια μερικές σκέψεις, όπως μας τις υπαγόρευσε η έρευνα γύρω απ' αυτό το θέμα. Μας παρακινεί περισσότερο η επιθυμία ν' ανάψουμε στους νέους ομογενείς τον ζήλο για την εθνική μελέτη και την περαιτέρω αναζήτηση, παρά η ελπίδα ότι θα συνεισφέρουμε, έστω και λίγο, στο μεγάλο και βαρύ έργο της μεσαιωνικής διαφώτισης. Ο καθένας καταλαβαίνει πως αυτό το λαμπρό έργο, που απαιτεί πολύ χρόνο και μακρά έρευνα, δεν μπορεί να στηριχτεί στις προσπάθειες ενός και μόνο ανθρώπου. Εμείς, γνωρίζοντας καλά τις ηθικές δυνάμεις του γένους, κι έχοντας εμπιστοσύνη στην προστασία της Θείας Πρόνοιας, πιστεύουμε πως έφτασε η ώρα όπου —παρά τους όσους χαίρονται με την αδιαφορία μας— η Ελλάδα, σαν διψασμένο ελάφι, θα τρέξει προς τις ανεξάντλητες πηγές της εθνικότητάς της, κι εκεί θα ζητήσει την αναγκαία της αναζωογόνηση.

Κριτικοί και φιλόσοφοι, τυμβωρύχοι της ιστορίας, κι εσείς διπλωμάτες του αιώνα, ελάτε λοιπόν και σκάψτε τον λάκκο όπου συχνά προσπαθήσατε να θάψετε αυτόν που αναστήθηκε απ' τους νεκρούς! Οι προσπάθειές σας ίσως τρομάζουν για λίγο την αρετή, κι αποδυναμώνουν την

αναγκαία και ζωογόνο εμπιστοσύνη προς τον Ύψιστο· κάτω απ' την πένα σας η κακία επαίρεται κι η ασέβεια παίρνει θάρρος. Όμως τα λόγια περνούν, ενώ η ιστορία μένει στους αιώνες. Καθώς οι καιροί αλλάζουν, η αλήθεια κι η δικαιοσύνη ανεβαίνουν στην επιφάνεια του φωτισμού, όπως το λάδι στο νερό. Η μοίρα των εκλεκτών εθνών, χαραγμένη απ' την ίδια τη Θεότητα στις πλάκες της ανθρώπινης καρδιάς, ούτε τις προσβολές του χρόνου φοβάται, ούτε λυγίζει απ' τη βία και τις συγκρούσεις των ανθρώπινων ελαττωμάτων...

Αργά ή γρήγορα, η φωτισμένη πια ιστορία της Ανατολής, σαν ακτινοβόλο σπαθί, θα κόψει τον γόρδιο δεσμό!

Σημείωση: Η απόδοση αυτή έγινε απευθείας πάνω στο πρωτότυπο κείμενο (σελ. 5–30) που ανέβασες, σε προσπάθεια να αποδοθεί η μακροπερίοδη, ρητορική σύνταξη του Ζαμπέλιου σε ρέουσα σύγχρονη γλώσσα, χωρίς να χαθεί ο τόνος —προνοιακός, στοχαστικός, κατά τόπους αγωνιώδης— του πρωτοτύπου. Οι όροι-κλειδιά (Ιστοριονομία, παλιγγενεσία, Πανελλήνιο) κρατήθηκαν ως έχουν, καθώς είναι τεχνικοί όροι της σκέψης του συγγραφέα.